

ցը, կամ վրայութիւնն է նորա մըր
բսկոյ հետ ունեցած համանմանու-
թիւնը. արդէն տեսանք, որ Փայլա-
ծուն, Արուսեակը եւ նոյն իսկ Արե-
գակը, որ թէեւ մըրորակ չէ, կը դառ-
նան իրենց վերայ. եթէ պատահութիւն
ունենամք, պիտի տեսնեմք, որ Լու-
սինը, Հրատը, Լուսնթագը և Երե-
ւակը եւս կը դառնան իրենց տրամա-
գծից միտոյն վերայ. արդ՝ երկիրն եւս
մըրորակ մը լինելով կը հողովի նոցա պէս
Այս առաջին ապացոյցին կը կցեմք նաև
աստղային շարժման անհաւականու-
թիւնը: Մեք կը տեսնեմք ամեն օր,
որ 24 ժամուան մէջ բոլոր հաստա-
տուն աստղերը, մըրորակները և արե-
գակը կը դառնան երկրի բոլորովը.
ասիկայ մեր զգայարանաց մէկ պատ-
րանքն է. եթէ երկիրը անշարժ լինէր,
երկնից այժմեան առերեւոյթ շարժու-
մը իրական պիտի լինէր: Այսպիսի
շարժման մը համար հարկ պիտի ըլլար
երկրէս հեռաւորագոյն աստեղաց հա-
մար այնպիսի ահաւոր և քստմնելի ա-
րագութիւն մի ենթադրել, որոյ լոկ
մոռածուն անգամ այս ենթադրու-
թեան անտեղութիւնը կը յայտնէ. ո-
րովհետեւ այն ժամանակ Լուսինը պի-
տի ընթանար մէկ երկվայրկեանի մէջ 23
հազարամեղր. Արեգակը՝ 9 200. Լու-
սինթագը՝ 4 600. Երեւակը՝ 88 000.
Իսկ մեզ մերձաւորագոյն հաստատուն
աստղը՝ մէկ երկվայրկեանի մէջ պէտք է
ընթանար երկու երկվիսն հազարա-
մեղր. մինչդեռ երկիրը իրապէս հողովե-
լով՝ 24 ժամուան մէջ կընթանայ 40 000
հազարամեղր. կամ մէկ երկվայրկեանի
մէջ $1\frac{1}{2}$ հազարամեղր:

Արդ՝ երկրի հօլովման վերայ այս-
չափը բաւական համարելով՝ կը մնայ
խօսել նորա թաւալման, կամ տարե-
կան շարժման վերայ:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔ

Շարունակութիւն և վերջ, տես թիւ 8:

Մարդոյ եղծման սոյն բնական պատ-
ճառները անհրաժեշտ լինելով, մահը
անխուսափելի է: Այս բնութեան օ-
րէնք է, զոր անկարելի է մեղ փոխել:
Կեանքը զանազան դարմաններով յա-
ւերժացնելու դադարաբար ծիծաղական
երեւակայութիւն է, և գործածուած
միջոցները, ինչպէս են ամենաբոյժ դե-
ղին (panacée), արեան նորոգութիւն,
որովք կը կարծէին մի քանի բանդա-
գուշողք անմահացնել մարմինը, այն-
չափ ցնորական են, որչափ առասպե-
լական էր Արամաղդայ Աղբեր-Յիցուհ-
ւոյն ընծայուած հաւատքը, որովք կը
կարծէին հին ժամանակի հեթանոսք
թէ՝ այն դիցուհի աղբիւրին մէջ ըն-
կղմողը վերստին կը մատաղանայ:

Եթէ մարմինը բարւոք կազմութիւն
ունենայ, գուցէ թէ հոգով և խնամք
սրահպանութեամբ քանի մի տարի ևս
երկարի նորա տեւականութիւնը. կը-
րից մէջ՝ չափաւորութիւնը, հաճոյց
մէջ՝ բարեխառնութիւնն ու զգաստու-
թիւնը կարելի է որ օգնեն կենաց եր-
կարութեան. այսու ամենայնիւ ան-
կարող են չափազանց տեւականութիւն
տալ նմա. որովհետեւ մարմինը որչափ
որ զօրեղ և առողջ լինի, այնչափ աւե-
լի պիտի գործէ, պէտք է որ նա ՚ի
գործ գնէ իւր բոլոր զորութիւնները,
պէտք է վատնէ, ինչքան որ կրնայ
վատնել: Աւելի յաճախ բաղմամեայ
ծերունիք, 110–120 տարեկան, տես-
նուած են մարդկան այն կարգին մէջ,
որք շարունակական աշխատութեան և
տառապանաց մատնուած ըլլալով, չեն
կրնար իրենց կենաց խնամ տանիլ ու
չափաւորութեամբ ՚ի գործ գնել մար-
մնոյ զորութիւնները:

Գարձեալ եթէ մտածուի որ Եւրոպացին, Սեւը, Աինացին, Ամերիկացին, քաղաքակիրթն ու վայրենին, հարուստն ու աղքատը, քաղաքացին և գեղացին, այս տարբեր կարգի եւ տարբեր կլիմայի մարդիկ գրեթէ մի և նոյն չափն ու մի և նոյն միջոցը ունին ընթանալ 'ի ծննդենէ ցմահ, և թէ՛ ցեղերու, կլիմայի, սննդեան և ապրուստի տարբերութիւնը նշանաւոր ազդեցութիւն մը չ'ունի կենաց տեւակաւնութեան վրայ, աւելի յայտնի կերպիւ պիտի տեսնուի որ կենաց երկարութիւնը կամ կարճութիւնը կախումն չ'ունի ասոնցմէ և ոչ մէկէն. սկիտի իմացուի որ ոչ ինչ չկրնար փոփոխել այն բնական օրէնքը, որ կը սահմանէ մեր տարիներու որքանութիւնը, զոր չէ կարելի չընել, բայց միմիայն չափազանց շուարութեամբ կամ խնայողութեամբ բարոյից կամ ապրուստի:

Պէտք է համոզուիլ ուրեմն, որ գրեթէ մի և նոյն սահմանը որոշուած է մարդկան այս կենաց առապար չըջանն կատարելու, եթէ նախորդ կամ յարակից պարագայներ կամ պատճառներ չը խզեն նոյն սահմանը: Օգոյ որպիսութիւնն եւս կենաց տեւողութեան վրայ զգալի փոփոխութիւն կըրնայ պատճառել: Փորձուած է, որ սովորաբար բարձրագիւր գաւառներու մէջ, ուր օդը աւելի մաքուր և առատ է, աւելի ծերունիք կը գտնուին, քան ցած երկիրներու մէջ, ուր ընդհակառակն օդը շատ կամ քիչ ապականեալ ու նուաղ է:

Բաց 'ի պատահական հիւանդութեանց, որք սովորաբար աւելի վատանգաւոր և յաճախ կ'ըլլան ծերութեան ատեն, ծերունիք ենթակայ են նաեւ բնական տկարութեանց, որք յառաջ կը գան իրենց մարմնոյ մասանց վատթարութենէն և ապականութե-

նէն. ջրային զօրութիւնք կը կորուսանեն իրենց հաւասարակշռութիւնը, գլուխը կ'երերայ, ձեռքերն ու բազուկները կը դողգոջին, ջրաց զգայնութիւնը կը նուազի, զգայարանք կը բլթանան, շօշափումն իսկ կը թմրի և ծննդագործութեան կարողութիւնը կ'ոչնչանայ: Այս վիճակին հասնող ծերունեաց մեծ մասին կեանքը կը վերջանայ ընդագարութեամբ (scorbut), ջրգողութեամբ և կամ ուրիշ հիւանդութեամբ, որք արեան կամ աւշի ապականութենէն յառաջ գալ կը կարծուին:

Սպառման այս պատճառները ներգործելով շարունակաբար մեր նիւթական մասին վրայ, կ'առաջնորդեն զայն սակաւ առ սակաւ դէպ 'ի իւր լուծումն: Մահը՝ վիճակի այս խիստ նշանաւոր և ահազդեցիկ փոփոխութիւնն, ոչ այլ ինչ է բնութեան մէջ, բայց եթէ վերջին կէտ նախընթաց վիճակի մը. սպառման յաջորդութիւնը կը հասցընէ մարմինը այս կէտին, ուր կեանքը կը չիջանի. կենաց չիջանիլը արդէն վերջանալէն խիստ կանուխ կը սկսի, և ինչպէս սաղմն յաջորդական աճմամբ կը ծլի կը մեծնայ, կը զօրանայ և կ'ապրի, նոյնպէս զառամեալն յաջորդական սպառմամբ կը թառամի, կամփոփի, կը տկարանայ և կը մեռնի. կենաց ծաղկիլն և թառամիլը գրեթէ հաւասար ժամանակի մէջ կը կատարուին, կարելի է ըսել որ վերջինը աւելի երկար տեւականութիւն ունի:

Ինչո՞ւ համար ուրեմն մահը այնչափ սոսկալի կ'երեւայ մեզ. ինչո՞ւ վախնալ մահուանէ, երբ մտոյդ լաւ ապրած է և միւս կենաց վիճակէն երկիւղ չ'ունի. ինչո՞ւ համար սոսկալ այս վայրկենէն, քանի որ սա եւս համանման անթիւ վայրկենից վերջին յաջորդն է, քանի որ մահը այնքան բնական է, որ-

քան ծնանիլը, և քանի որ թէ՛ մին թէ՛ միւսը կը հասնին մեզ անզգալի եղանակաւ: Ի բայց առեալ մի քանի յանկարծական հիւանդութիւնները, մահը միշտ հանգիստ և առանց ցաւոց կը յաջորդէ: Քանի քանի ծանր հիւանդներ անյուսալի վիճակէ մը առողջանալով յայտնած են իրենց անզգալութիւնը, որք գոգցես դադարելով իրենց համար տպրելէ, անտեղեակ են իսպառ իրենց նոյն ծանր վիճակի մէջ եղած ատեն պատահած անցից:

Մարդոց մեծագոյն մասը այսպէս կը վախճանի առանց մահը նախատեսելու և զգալու: Միւս փոքր մասն ևս, որոց ճանաչողութիւնն ու իմացումը կը տեսնեն ցլերջին շունչ, միշտ յոյս ունի եւ կ'ըստպատէ վերստին առողջութեան: Բնութիւնը, ի բարիս մարդկան, առաւել զօրացուցած է յոյսը մարդոց մէջ, քան իմացականութիւնը: Անյոյս վիճակի մէջ հեծող հիւանդ մը, որ զանազան արտաքին պարագաներէ, մերձակայից տխրութենէն, բարեկամաց արտասուքէն, բժշկաց յաճախութենէն կամ յուսահատ թոյլտուութենէն, կարող է մակաբերել իւր մահը, դարձեալ չը հաւատար իսպառ որ իւր վախճանը մօտեցած է: Նա միմիայն ինքեան կը հաւատայ, և քանի որ զգացումն և մտածումն ունի, միշտ ի շահ իւր կը մտածէ, մինչեւ իսկ ամենայն ինչ կը մեռնի, բայց դեռ յոյսը կ'ապրի:

Ակնարկ մի ձգեմք վերջին աստիճանի հիւանդի մը վրայ: որ ինքնին իսկ բաղժիցս ըսած լինի թէ՛ մահուան մօտեցած է, այլ եւս ասրելիք չ'ունի և վերջին շնչեր կ'արձակէ: Քննեմք ինչ որ կ'անցնի նորա դիմաց վրայ, երբ մէկը յանկարծ անխոհեմութեամբ յայտնէ իրեն թէ վախճանը մօտ է: պիտի տեսնեմք զայն այլակերպած, ինչպէս

անտկնունելի լուր ստացող մարդ մը: Այս հիւանդը չը հաւատար ուրեմն նոյն իսկ ինչ որ ինքն կ'ասէ: Նա միայն կասկած եւ անհանգստութիւն ունի իւր վիճակին մասին, բայց աւելի կը յուսայ քան կը վախնայ: և եթէ արտաքին դէպքեր ու պարագաներ չը զարթուցանեն իւր սոսկումն, երբեք մահուան հասնիլը չը պիտի կարենայ իմանալ:

Ուրեմն մահը այնչափ սոսկալի չէ, որչափ կը կարծեմք: մեք զայն ցաւալից և ահռելի կը նկատեմք ի հեռուստ: Նա՛ ճիւղալ մ'է, որ զմեզ կ'ահաբեկէ հեռուէն, բայց կ'անհետանայ երբ իրեն մօտենամք: մեք միայն սխալ ծանօթութիւններ ունիմք նորա վրայ: մեք կը նկատեմք զայն ոչ իբրեւ ամենամեծ թշուառութիւն միայն, այլ նաեւ իբրեւ չարիք մի լի ամենակերպ վնասք և ամենասոսկալի ցաւովք: Հոգւոյ բաժանման վայրկեանը պէտք է որ չափազանց ահռելի լինի, ըսուած է շատերէն, և երկար տեսողութիւն ունենայ: վասն զի ժամանակի չափը դադարաւոր յաջորդութեամբ կ'զգացուի: սաստիկ վնասց մէկ վայրկեանը, յորում դողափարները վերջին աստիճանի արագութեամբ կը փոխադրեն զգացում ցաւոց սաստկութեան համեմատ, աւելի երկար կը թուի, քան հանգստեան մէկ դարն, յորում այս յաջորդութիւնը հանգարտ և սովորական օրինոք կը կատարուի: Ինչ մոլորութիւն փիլիսոփայութեան այս պատճառաբանութեան մէջ, զոր չէր իսկ արժանի յուղել վերստին այս տեղ, եթէ ազգած չըլար մարդկան մեծագոյն մասի մոտցւիլայ, և հազարապատիկ չմեծացնէր մահուան երեւակայական ահռելիութիւնն: Պէտք է ուրեմն համառօտիւ ցուցնել և մերժել սոյն մեծ սրբախալումն:

Երբ հոգին կուգայ միանալ մեր մարմնոյ հետ, կըզգամք արդեօք մեծ հաճոյք մը, ոչ երբէք, այս միացումն կը կատարուի առանց մէք զայն զգալու: Բաժանումն եւս պէտք է որ նոյն անզգալի եղանակաւ կատարուի: Ի՞նչ ասպացոյց ունիմք մէք հաստատելու, որ հոգին չ'է կարող մարմնէն բաժանել առանց ցաւոյ: Ի՞նչ պատճառ կըրնայ յառաջ բերել այս ցաւն կամ վիշտը: Հոգւոյ վիշտը միմիայն մտածութեամբ կրնայ յառաջ գալ: Իսկ մարմնոյնը՝ համեմատական է իւր զօրութեան կամ տկարութեան հետ. և որովհետեւ, բնական մահուան ժամանակ մարմնը ամենատկտը վիճակի մէջ է, չը կրնար ուրեմն զգալ, բայց ամենափոքր վիշտ մը և կամ երբէք:

Ենթադրեմք նաեւ բուռն մահ մի. մարդ մի, օրինակի համար, որոյ գլուխը թնթափողի գնտակով տարուած լինի, (կրնա՞) մէկ վայրկենէ աւելի զգալ, այս մէկ վայրկենական միջոցին մէջ ունի գաղափարի յաջորդութիւն մի բաւականին արագ, որպէս զի այս վիշտը թուի նման տեւել ժամ մի, օր մի, դար մի. պէտք է զայս քննել:

Հարկ է խոստովանիլ, որ մեր գաղափարաց յաջորդութիւնը ժամանակի միակ չափն է և զայն կարճ կամ երկար կը գտնեմք մտածութեանց միաձեւութեան կամ փոփոխութեան համեմատ: Երկու յաջորդական գաղափարներ փոխուելու համար միջոցի մը կարօտ են, որոյ տեւողութիւնը ոչ կամայական է և ոչ անորոշ, բնութիւնը սահմանած է զայն և յարաբերութիւն ունի մեր գործարանաց հետ. արդ՝ որչափ արագ ըլլայ այս յաջորդութիւնն, անընկճելով մը բաժանուած կ'ըլլայ: Այսպէս է նաեւ զգացմանց համար, նուազ կամ առաւել ժամանակ մի հարկ է յուրախութենէ ՚ի տրամուլթիւն կամ մի վիշտէ

տէ ՚ի միւսն անցնելու համար: Մեր այս մտածութիւնները և զգացումները անջատող միջոցն չը կրնար ոչ շատ երկար և ոչ ալ շատ կարճ ըլլալ, եւ պէտք է որ հաւասար տեւողութիւն ունենայ, քանի որ կախումն ունի մեր հոգւոյ բնութենէն և մարմնոյ զօրութենէն ու գործարաններէն, որոց շարժումներն արագութեան որոշ աստիճան մ'ունին, այս հաւասարաչափ տեւողութիւններն յաջորդութեան կանոնաորութիւն կը տան, որով կարելի չը լինիր յառաջ գալ այն ահագին տարբերութեան, որ վայրկենական միջոց մը ժամական, օրական և կամ տարեկան ներկայացնէ մեզ: Այլ եթէ վիշտը տարապայման է, գործարանաց զօրութիւնը անբաւական կ'ըլլայ տանիլ, մարմնը չը կարենալով տոկալ՝ հոգւոյն կը հաղորդէ զայն. բայց քանի որ հաղորդիչ գործարանք գաղարած են, հաղորդակցութիւնը չը կատարուիր, ուստի վիշտը կը մնայ անզգալի և մահը անտարբեր կը յաջորդէ կենաց:

Պէտք չ'է ուրեմն սարսիլ մահուանէ, որով շատեր զոհ գնացած են, վասն զի տեսնուած են օրինակներ, յորս մահուան սոսկմամբ մեռած են մարդիկ: Այս ամեն ըսուածները կը հաստատուին աւելի բնական և ծանօթ օրինակներով. շատ անգամ մահը այն աստիճան անզգալի եղանակաւ կը յաջորդէ կենաց, որ մարդիկ կըստիպուին արտաքին միջոցներու դիմել ստուգելու համար թէ հիւանդը մեռած է հաստատապէս. առ որ հայելի կամ ճրագ կը մօտեցնեն բերնին, իմանալու համար թէ շունչը սպառած է. կամ ուժգին ձայներ, սաստիկ հոտեր եւ բազմիցս իսկ սոսկալի ցաւ ու տանջանք կը տան մարմնոյն հաստատուելու համար, որ զգայարանք անզգայացած են և կեանքը վերջացած է: Այս իստրա-

անտարբերութեամբ մի կեանքէ 'ի միւսըն փոփոխութիւն կը հաստատէ պարզապէս, որ հոգեւարքն ոչ ինչ վիշտ ցորդար հոգին աւանդած ատեն եւ կամ շատ քիչ ու անորոշ ցաւեր վերջ կը տան մարմնական կենաց :

Մարդկան երջանկութեան հակառակ ամենատխուր դաղափարը մօտակայ վախճանը տեսնելէ յառաջ եկած մտածութիւնն է, որ կ'ահաբեկէ հիւանդն ու առողջը, առողջն ու թոյլը, երիտասարդն ու ծերը : Սակայն մեծապէս կը սխալիմք երբ վիճակի այս բնական փոփոխութենէն կը սոսկամք, այս միմիայն տկար հոգիներու յատուկ է : պէտք է նկատել ամեն բան իւր բուն վիճակին և որպիսութեան մէջ : ամենայն ինչ սոսկալի կամ հաճելի կը թուի 'ի հեռուստ : բայց լաւ ստուգելու համար, հարկ է քաջութիւն և գիտութիւն ունենալ զայն 'ի մօտուստ դիտելու : Անանքը, կամ լաւ ևս, մեր գոյութեան շարունակութիւնը, մեզ մինչեւ այն ատեն կը վերաբերի, մինչեւ երբ որ կըզգամք զայն : արդ ոչ ապաքէն մեր գոյութեան այս զգացումն կ'ընդմիջի ամեն գիշեր քնով : Արդէն կը դադարիմք մեք մեր գոյութիւնը ըզգալէ : ուստի չեմք կրնար կեանքը անընդհատ շարունակութիւն մի համարել : շարունակեալ լար մը չէ նա, այլ հանգոյցներով եւ կամ կտրումներով ընդհատուած թել մը, որոց իւրաքանչիւրը կը յիշեցնէ մեզ մկրատի վերջին հատումն, մէն մին կը ներկայացնէ մեզ թէ ինչ է մեր վերջնական գոյութենէ դադարին : Ի՞նչ հարկ կայ ուրեմն հոգալ այս շղթայի առաւել կամ նուազ երկարութեան վրայ, որ կը կտրուի արդէն ամեն օր : ինչո՞ւ չեմք նկատեր թէ կեանքը և թէ մահը ինչ որ են : Բայց քանի որ կան աւելի վատ ու տկար սրտեր, քան զօրաւոր հոգի-

ներ, մահուան դաղափարը կը մնայ միշտ ստուարացեալ, իւր ընթացքը վաղվաղեալ, մերձաւորութիւնը ահազդեցիկ, և տեսքը սոսկալի :

Ահա՛ մարդ, ահա՛ կեանք աշխարհի՛ ուղեւորութիւն գէպ 'ի գերեզման : Գերագոյն արարած՝ այլ օտրուկ մահուան, հրաշակերտ շնուած՝ այլ թափուր անօթ, ձեռագործ Աստուծոյ՝ այլ հող անդգայ և ոտնակոխ յինքնէն : Անանք մը՝ Մարգարէի ըսածին պէս, որ խոտոյ և ծաղկի նման կը ծլի կը ծաղկի, կը թառամի, կ'անհետանայ : սկիզբը վիշտ, վախճանը ողբ ու լացք, ընթացքը տառապալից, ճանապարհը առապար և վշտից : Երանի՛ որ գիտեն զայս : երանի՛ որ կը մտածեն եւ գիտութեամբ կ'ապրին : Ի ծննդենէ անտի մէն մի քայլ գէպ յոչնչութիւն կ'առաջնորդէ, մէն մի վայրկեան կենաց շղթայի օղակներն կը փոխէ, օր աւուր մահուան քայլերը կը յառաջանան գէպ առ մեզ : կը հասնի խաւարը, կը մթազնին աչքերն : կը հասնի հըսկայն կը շղթայէ դէպարանն : հաճոյքներն անդգալի, գեղեցկութիւններն անտեսանելի, սիրելիներն անշօշափելի, քաղցրաձայնութիւնք անլսելի, աւուշահամք անձաշակելի կը լինին, ամենայն ինչ ունայն, ամենայն ինչ օտար, ամենայն վայելք ոչ ինչ : Միմիայն հոգին կայ, լի երջանկութեամբ կամ ծանրաբեռնեալ տանջանք, իւրաքանչիւրի կենաց ընթացից համեմատ : Ո՛ւր ուրեմն հանդիստ, ո՞ւր հաճոյք, ո՞ւր վայելք, ո՞ւր երջանկութիւն, ո՞ւր այս ամենը երեւումն աշխարհի վաղանցիկ կենաց մէջ : ամենայն յառաքինութեան, առաքինութիւն 'ի հոգեւոր եւ հոգի 'ի հանդերձեալ փառս առ Աստուած :

Գ. Ս. Իսմայէլի :